

ЕНЕРГЕТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ АДГЕЗІЙНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НА ГРАНИЦІ РОЗДІЛУ МІДІ З КВАРЦОМ

Запропоновано методику розрахунку міжфазної енергії, міжфазного натягу й енергії адгезії на границі розділу між плівкою міді та кварцовою підкладкою.

The method of interface energy, interface tension and energy of adhesion on interface between a film of copper and a quartz substrate is offered.

Для прогнозування руйнуючих напруг у системі металева плівка–діелектрична підкладка необхідно знати розподіл механічних напруг поблизу границі розділу контактуючих середовищ і характер адгезійних зв'язків [1]. Слід відзначити, що існуючі традиційні підходи фізичної хімії та механіки руйнування щодо оцінки міцності системи плівка–підкладка недостатньо точні.

Раніше проблеми (міцності) розв'язували експериментально, а теоретично описували методами фізичної хімії й механіки деформованого твердого тіла. В даний час бурхливого розвитку мікроелектроніки та нанотехнологій необхідно більш глибоко вивчати фізичні процеси у системі плівка–підкладка.

У даній праці для вивчення адгезійних зв'язків системи металева плівка–діелектрична підкладка застосовано методи фізики поверхні й термодинаміки нерівноважних процесів.

Раніше для елементної бази мікроелектроніки використовували системи алюмінієва плівка–кремнієва підкладка. В даний час інтенсивно вивчають можливості створення нових композицій, зокрема, заслуговують уваги мідні плівки на діелектричних та напівпровідникових підкладках іншого складу.

Об'єкт дослідження – мідна плівка на кварцовій підкладці. Мікродеформації у тонких плівках міді і статичні спотворення ґратки розглядалися у праці [2]. Термодинамічний підхід для вивчення фізичних процесів на поверхні металів і діелектриків висвітлено у [3,4] відповідно.

В рамках термодинамічного підходу можливий розрахунок параметрів електричного та механічного полів на границі розділу металева плівка–

діелектрична підкладка і на цій основі подальша розробка методики розрахунку міжфазної енергії, міжфазного натягу та енергії адгезійних зв'язків у системі плівка–підкладка.

Зразок діелектрика (кварцу) моделюємо півбезмежним середовищем $x < 0$ (область V^-) у декартових координатах $\{x, y, z\}$. Нехай область $0 < x < h_m$ (шар V^+) – займає неполяризований електропровідний метал (мідь).

Уведемо означення міжфазної енергії W_M аналогічно як поверхневої W_S [3]:

$$W_m = W_E + \xi_m W_p, \quad (1)$$

$$W_E = \int_{-h_{\Pi}^+}^{h_{\Pi}^+} w_E \cdot dx, \quad W_p = \int_{-h_{\Pi}^-}^{h_{\Pi}^+} w_p \cdot dx.$$

де W_E , W_p – електрична та механічна (пружна) складові міжфазної енергії відповідно, ξ_m – емпіричний параметр (фізична характеристика матеріалу, яка відповідає рівноважному стану поверхні розділу S_{Γ}^S), $h_M = h_{\Pi}^+ + h_{\Pi}^-$ – товщина міжфазного шару, складові якої h_{Π}^+ і h_{Π}^- визначимо з допомогою рівнянь

$$\begin{cases} \sigma_y^+ + P_a = 0 & (\text{для } x = h_{\Pi}^+), \\ \sigma_y^- + P_a = 0 & (\text{для } x = h_{\Pi}^-). \end{cases} \quad (2)$$

Тут $P_a = 100$ кПа – атмосферний тиск.

Приведемо вирази для w_E і w_p [3,4]

$$w_E = \frac{\varepsilon \cdot \varepsilon_0}{2} \cdot \left[\frac{d\Psi}{dx} \right]^2 = \frac{\varepsilon \cdot \varepsilon_0}{2} \cdot [E_x]^2, \quad (3)$$

$$w_p = \frac{\sigma_x}{2 \cdot E} \cdot (\sigma_x - 4 \cdot \nu \cdot \sigma_y) + \frac{1 - \nu}{E} \cdot \sigma_y^2.$$

Параметри w_E, w_p – густини енергії електро-статичного поля й поля механічних напруг відповідно, E_x – складова напруженості електричного поля, $\epsilon_0=8,85 \cdot 10^{-12}$ Ф/м – універсальна електрична постійна, ϵ – діелектрична проникність матеріалу ($\epsilon=1$ для міді, $\epsilon=4,5$ для кварцу [5]), Ψ – потенціал напруженості електричного поля, σ_x, σ_y – компоненти тензора механічних напруг, E, v – механічні модулі.

Для оцінки фізичної характеристики матеріалу ξ_m запишемо:

$$\delta W_m / \delta C_e = \delta(W_E + \xi_m W_p) / \delta C_e = 0, \quad (4)$$

вважаючи C_e варіаційним параметром. C_e – питома електроємність матеріалу поверхневого шару (C_e^+, C_e^- – значення C_e для фаз V^+, V^-). Оскільки енергія W_m залежить від характеристик C_e^+, C_e^- то в даному випадку прийемо $C_e = C_e^+$ і виразимо C_e^- через C_e :

$$C_e^- = \xi_e \cdot C_e \quad (\text{якщо } \xi_e = C_e^- / C_e^+). \quad (5)$$

Шукаючи екстремум функціонала W_m , вважаємо:

$$\xi_e = \text{const}. \quad (6)$$

Для оцінки ξ_m наближено прийемо:

$$\xi_m = (\xi_S^+ + \xi_S^-) / 2, \quad (7)$$

де ξ_S^+, ξ_S^- – характеристики контактуючих середовищ, які можна визначити для системи "тверде тіло – повітря".

Достовірність оцінки (7) було перевірено на основі методу атомних взаємодій для системи "цинк (тверде тіло) – ртуть", значення міжфазної енергії $W_m=0,053$ Дж/м² якої встановлено експериментально [6].

Для цього використано відповідну методику з урахуванням удосконалених міжіонних парних потенціалів для поверхневих областей простих металів [7].

Міжфазний натяг σ_m визначимо з допомогою співвідношення

$$\sigma_m = \int_{h_{\Pi}^-}^{h_{\Pi}^+} \sigma_y \cdot dr = \quad (8)$$

$$= \int_0^{h_{\Pi}^+} \sigma_y^+ \cdot dr + \int_{h_{\Pi}^-}^0 \sigma_y^- \cdot dr = (\sigma_m)_1 + (\sigma_m)_2.$$

Враховуємо, що $\sigma_{y0}, \sigma_{y1}, \sigma_{y2}$ – нульове, перше

і друге наближення механічної напруги σ_y відповідно у металі та діелектрику, отримані з допомогою методу розкладу за малим параметром $b_+=b \cdot \Phi_0, b_-=b_c \cdot Z_c, b, b_c$ – фізичні постійні в рівняннях стану (характеристики матеріалу), Φ_0, Z_c – відповідно модифіковані хімічні потенціали електричних зарядів у металі і зв'язаних електричних зарядів, які для діелектриків уведено в праці [4]. Потенціал Z_c у виразі зміни внутрішньої енергії $dU=Z_c \cdot d\omega_c + \dots$ – спряжений параметр по відношенню до густини ω_c зв'язаних електричних зарядів [4].

Параметри σ_x і σ_y ($\sigma_{11}=\sigma_x, \sigma_{22}=\sigma_y$) знаходимо аналітично з допомогою рівнянь стану [3,4]:

$$\sigma_{ij+}=E(v_e/(1+v)-b\phi/3)\delta_{ij}/(1-2v)+Ee_{ij}/(1+v),$$

$$\omega_v=\rho\omega=\epsilon_0k^2\phi+bEe/(3(1+v)), \quad (9)$$

$$\sigma_{ij-}=E(v_e/(1+v)-b\phi/3)\delta_{ij}/(1-2v)+Ee_{ij}/(1+v),$$

$$\omega_{cv}=\rho\omega_c=\epsilon_0k^2\phi_c+bEe/(3(1+v)), \quad (10)$$

Тут співвідношення (9) для металу (індекси "+" опущені), (10) (індекси "-" опущені) для діелектрика, $\phi=\Phi-\Phi_0$ [3], $\phi_c=Z_c-Z_{c0}$ – відхилення потенціалу Z_c від його рівноважного значення Z_{c0} далеко від поверхні в об'ємі тіла [4], $k=(\rho C_e/\epsilon_0)^{0,5}$ (тобто k_+, k_-) – характеристики матеріалу, δ_{ij} – символи Кронекера, σ_{ij}, e_{ij} – компоненти тензорів механічних напруг і деформацій ($i,j=1,2,3$), $e=(e_+, e_-)$ – перший інваріант тензора деформацій, $\rho=(\rho_+, \rho_-)$ – густина матеріалу, $\omega_v, \omega, \omega_{cv}, \omega_c$ – густини електричного заряду, зв'язаного електричного заряду в розрахунку на одиницю об'єму і маси речовини відповідно для металу (індекси "+") і діелектрика (c) (індекси "-").

Подамо граничні умови для межі розділу середовищ, які впливають із праць [3,4]:

$$\phi_+ = -\Phi_0, \quad \phi_{c-} = \phi_c = -Z_{c0}, \quad (11)$$

$$\sigma_{x+} = \sigma_{x-}, \quad \sigma_{y+} = \sigma_{y-} \quad \text{при } (x=0).$$

Співвідношення (1,2,4,8) з урахуванням (3,5-7,9-11) даної праці створюють систему рівнянь для визначення фізичних характеристик $\xi_m, b=(b_+, b_-), k=(k_+, k_-)$ і товщини h_m поверхневого шару ($h_m=h_{\Pi}^+ + h_{\Pi}^-$).

Як видно з умов на границі (11), задачі визначення розподілу електричних зарядів – граничні, а задача визначення механічних напруг – контактна. Отже, співвідношення (1)–(11) є основою контактної-граничної задачі.

Обґрунтування системи рівнянь (1)–(11) для системи мідь–кварц проведено чисельно аналогічно як для металів методами теорії атомних взаємодій, з урахуванням радіально симетричного потенціалу центральних сил $u_{\alpha\beta}$ за Борном–Майером [8]:

$$u_{\alpha\beta} = q^2/R_{\alpha\beta}c_{\alpha\beta}/(R_{\alpha\beta})^6 d_{\alpha\beta}/(R_{\alpha\beta})^8 + b_{\alpha\beta} \exp(R_{\alpha\beta}/\rho_q), \quad (12)$$

що представляє собою суму кулонівської, ван-дерваальсівської і відштовхуючої складових. Тут q – електричний заряд частинок, $R_{\alpha\beta}$ – довжина вектора, що з'єднує частинки α і β , $c_{\alpha\beta}$, $d_{\alpha\beta}$, $b_{\alpha\beta}$ – постійні, ρ_q – параметр "жорсткості". В розрахунках ігнорувалась кінетична енергія атомного руху, а потенціальна складова енергії оцінювалась методами сумування по статичній ґратці [8].

При цьому для зразків кварцу і міді в повітрі з допомогою (12) отримано значення поверхневої енергії

$$W_{s-}=0,737 \text{ Дж/м}^2, \quad W_{s+}=1,623 \text{ Дж/м}^2. \quad (13)$$

Експериментальне значення поверхневого натягу σ_s і модулів ν , E для кварцу та міді [5]:

$$\sigma_{s-}=1 \text{ Н/м}, \quad \nu_{-}=0,25, \quad E_{-}=70 \text{ ГПа}, \quad (14)$$

$$\sigma_{s+}=2,13 \text{ Н/м}, \quad \nu_{+}=0,34, \quad E_{+}=110 \text{ ГПа}.$$

З використанням значень W_s (13) і σ_s (14), а також співвідношень (1)–(11), для рівноважної системи мідь–кварц отримано

$$\xi_{m-}=18,3, \quad b_{-}=-0,29 \text{ В}^{-1}, \quad k_{-}=1,14 \cdot 10^{10} \text{ м}^{-1}, \quad (15)$$

$$\xi_{m+}=14,9, \quad b_{+}=-0,15 \text{ В}^{-1}, \quad k_{+}=1,35 \cdot 10^{10} \text{ м}^{-1}.$$

З урахуванням трьох наближень розкладу за малим параметром, оцінено потенціал зв'язаних електричних зарядів для кварцу Z_c , міжфазну енергію W_m , міжфазний натяг σ_m , а також так названу "роботу адгезії" системи мідь–кварц σ_{ad} (на основі відомого співвідношення [9])

$$Z_c=-1,07 \text{ В}, \quad W_m=0,728 \text{ Дж/м}^2, \quad \sigma_m=0,889 \text{ Н/м},$$

$$\sigma_{ad}=\sigma_{s+}+\sigma_{s-}-\sigma_m=2,236 \text{ Н/м}. \quad (16)$$

У монографії [8] роботу адгезії системи метал–діелектрик подано так

$$\sigma_{ad}=W_{s+}+W_{s-}-W_m, \quad (17)$$

але при цьому енергетичні характеристики W_{s+} , W_{s-} , W_m вважають векторними величинами і фактично ототожнюють їх із натягами σ_{s+} , σ_{s-} , σ_m ($W_{s+}\equiv\sigma_{s+}$, $W_{s-}\equiv\sigma_{s-}$, $W_m\equiv\sigma_m$)

Надалі ці величини ототожнювати не будемо, W_{s+} , W_{s-} , W_m вважаємо скалярами і введемо енергію адгезійних зв'язків W_{ad} аналогічно як у (17)

$$W_{ad}=W_{s+}+W_{s-}-W_m. \quad (18)$$

На основі (18) для системи мідь–кварц отримано $W_{ad}=1,634 \text{ Дж/м}^2$.

Аналіз отриманих даних дозволяє встановити певні відношення:

$$W_{ad}/W_{s+}=1,006, \quad \sigma_{ad}/\sigma_{s+}=1,052, \quad \sigma_{ad}/W_{ad}=1,368.$$

$$\Delta\sigma_s=\sigma_{s+}-\sigma_{s-}=1,125 \text{ Н/м}, \quad \sigma_{ad}/\Delta\sigma_s=0,79,$$

$$\Delta W_s=W_{s+}-W_{s-}=0,888 \text{ Дж/м}^2, \quad W_{ad}/\Delta W_s=0,82.$$

Відношення $\sigma_{ad}/\Delta\sigma_s$ характеризує відхилення від відомого співвідношення Антонова [4], яке експериментально підтверджується для більшості незмішуваних контактуючих рідин.

На основі обчислювального експерименту для системи мідь–кварц встановлено, що термодинамічний підхід щодо оцінки енергетичних і адгезійних характеристик поверхневого шару менш громіздкий порівняно з підходом атомних взаємодій, оскільки враховує електричну складову.

Використавши запропоновану методику, можна провести розрахунок міжфазної енергії, міжфазного натягу й енергії адгезійних зв'язків на границі розділу між плівкою міді та напівпровідниковою підкладкою.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Дерягин Б.В., Кротова Н.А., Смилга В.П. Адгезия твердых тел. - М.: Наука, 1973.
2. Фукс М.Я., Козьма А.А., Дудкин В.А., Аринкин А.В. Вакансии и дислокации у вакуумных конденсатах меди // ФММ. - 1974. - 38, №4. - С.773-778.
3. Юзевич В.Н. Моделирование процесса адсорбции в приповерхностном слое металла // Поверхность. - 1998. - №3. - С.32-37.
4. Юзевич В.Н. Термодинамическое описание механоэлектротермодиффузионных процессов в деформируемых диэлектриках и соотношение Антонова / Термодинамика необратимых процессов / Под ред. А.И. Лопушанской. - М.: Наука, 1992. - С.163-168.
5. Таблицы физических величин: Справочник. - М.: Атомиздат, 1976.
6. Вествуд А., Прис К., Камдар М. Хрупкое разрушение в среде жидкого металла / Разрушение. Инженерные основы и воздействие внешней среды / Под ред. Г.Либовиц. - М.: Мир, 1976. - Т.3. - С. 635-691.
7. Mostoller M., Rasolt M. Pair potentials at simple metal surfaces // Physics Letters. - 1982. - 88A, No.2, - P.93-96.
8. Джейкок М., Парфит Дж. Химия поверхностей раздела фаз. - М.: Мир, 1984.
9. Eustathopoulos N., Joud J.-C. Interfacial tension and adsorption of metallic systems // Current Topics in Material Science. - 1980. - 4. - P.281-360.